

2. ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

2.1. Ερμηνείες της προβιομηχανικής συλλογικής δράσης

Οι «συναθροίσεις του λαού» αν είναι νόμιμες,
μπορούν να συγκριθούν με τους μυσ,
ενώ αν είναι παράνομες, με τις χολές,
τα σμήγματα και τα αποστήματα που προκαλούνται
από την αφύσικη συρροή επιβλαβών χυμών.
T. Hobbes, 1651

Το χρονικό βάθος της αναζήτησής μας οροθετείται από τη διαλεκτική συνύπαρξη δύο αντιφατικών κριτηρίων. Το πρώτο αφορά την ανάδυση του ατόμου και του ατομικού συμφέροντος που αναπτύχθηκε παράλληλα με την ελεύθερη αγορά. Αυτή η εξέλιξη επέτρεψε την αναλυτική διακριτότητα ατομικού και συλλογικού και οδήγησε στην εννοιολόγηση των συλλογικών εννοιών υπό το πρίσμα του ατόμου και των συμφερόντων του. «Μονάχα στον 18ο αιώνα, στην *κοινωνία των αστών* (bürgerliche Gesellschaft, civil society), γράφει ο Μαρξ στα *Grundrisse*, «οι διάφορες μορφές κοινωνικής διασύνδεσης αντιπαρατίθενται στο άτομο... ως μια εξωτερική αναγκαιότητα», ως ένα, δηλαδή, «επιπλέον μέσον για την ικανοποίηση των ιδιαίτερων στόχων του». Συγχρόνως, όμως, προσθέτει ο Μαρξ, «η ίδια εποχή που παράγει αυτή τη θέση του απομονωμένου ατόμου είναι επίσης ακριβώς αυτή που οδηγεί στις από δω και πέρα πιο αναπτυγμένες κοινωνικές... σχέσεις» (Κ. Marx, 1973, σ. 84). Αυτό το παράδοξο της παράλληλης ανάπτυξης της ατομικότητας και προϋποθέσεων συλλογικών δεσμών (με την έννοια της αμοιβαίας κοινωνικής εξάρτησης που δημιουργεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής) δημιουργεί το πλαίσιο εντός του οποίου τοποθετείται η σύγχρονη συλλογική δράση ως περιοχί αναλυτικά διακριτή από την ατομική δράση.

Πρώτη σημαντική αντανάκλαση αυτής της μοντέρνας διάκρισης ατομικού/συλλογικού στο χώρο της φιλοσοφικής σκέψης βρίσκουμε στη συμβολαιική θεωρία του 17ου αιώνα. Στις θεωρίες, που ο Μακφέρσον ονομάζει θεωρίες του

«κτητικού ατομισμού» (1962) επιχειρείται μια ανακατασκευή του συλλογικού προβλήματος ως «λογικού» προβλήματος που τίθεται υπό το πρίσμα των αναγκών και των συμφερόντων του ιδιοκτητικού ατόμου. Θα αναφερθούμε σε αυτές τις απόψεις και ιδιαίτερα στον Τ. Χομπς, ως χαρακτηριστικό εκπρόσωπο μιας σκέψης που αναστοχάζεται το συλλογικό υπό το πρίσμα των συμφερόντων του ατόμου, συμβάλλοντας διά του τρόπου αυτού στην εισαγωγή και την παγίωση της διάκρισης ατομικού/συλλογικού. Ήδη τον 17ο αιώνα, ο Χομπς όριζε τις ενώσεις (*systemes*, δηλαδή τις συλλογικές ομαδώσεις) ως «... έναν αριθμό ανθρώπων που συμπράττουν για ένα κοινό συμφέρον ή εργασία» (Τ. Hobbes, 1987 [1989], XXII, σσ. 117 [289]).⁶ Όπως παρατηρούμε, ο ορισμός αυτός του Χομπς συμφωνεί απόλυτα με τον προαναφερθέντα ορισμό της συλλογικής δράσης που δίνουν ο Τίλλυ και ο Όλσον, δύο σύγχρονοι θεωρητικοί της συλλογικής δράσης. Αυτή η ταύτιση μαρτυρεί τη συνέχεια που υπάρχει στο πλαίσιο μιας παράδοσης σκέψης που θεμελιώνεται στην εργαλειο-ωφελιμιστική ορθολογικότητα και την έννοια του συμφέροντος.

Το δεύτερο κριτήριο είναι, κατά κάποιον τρόπο, προέκταση και διαλεκτική αντίφαση του πρώτου. Ενώ, δηλαδή, το πρώτο αφορά την απαρχή διεύθυνσης μιας ατομοκεντρικής λογικής στην περιοχή των συλλογικών φαινομένων, τη διεύθυνση της *civil society* σε βάρος του «κοινοτικού πνεύματος», το δεύτερο μαρτυρά το αντίθετό του. Πρόκειται ουσιαστικά για το γεγονός ότι κατά τη μετάβαση στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, η παγίωση και διεύθυνση της αγοράς συστοιχείται προς μιαν αντίστοιχη διαδικασία «παγίωσης» ή σταθερής λίγο-πολύ *αναπαραγωγής συλλογικών δράσεων*, η ανάπτυξη των οποίων στηρίχθηκε συνήθως σε *αλληλέγγυες, αντιαγοραίες* και πολλές φορές *εξισωτικές και αντιατομιστικές* αξίες και ιδεολογίες. Αφορά, επομένως, αυτό το δεύτερο κριτήριο, τον ιστορικό ορίζοντα της πάλης των κοινωνικών ομάδων για την κατοχύρωση με συλλογικούς τρόπους της θέσης τους στο πλαίσιο του βιομηχανικού καπιταλισμού ως κύριου συστήματος της «οικονομίας του κόσμου», από την οποία προέκυψαν οι αστικές και προλεταριακές επαναστάσεις, τα εργατικά κινήματα και μια σειρά άλλες κινητοποιήσεις.

Η διαλεκτική σχέση –σύγκρουσης και συνύπαρξης– των δύο αυτών κριτηρίων, του *ατομικού και συλλογικού*, του *αγοραίου και αντιαγοραίου*, του *εγωιστικού και αλληλέγγυου* καθορίζει συνεπώς την ιστορία των σύγχρονων μορφών συλλογικής δράσης καθώς και την εννοιολογική τους διακριτικότητα ως ξεχωριστής περιοχής της κοινωνικής δράσης. Το επιχείρημά μου, εν προκειμένω, είναι ότι η μετάβαση από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία δεν αφορά

6. Ο Χομπς κάνει λόγο για «υπεξούσιες ενώσεις» (*systemes subject*), τις οποίες παρομοιάζει με τα μέλη ενός φυσικού σώματος τις οποίες αντιδιαστέλλει από το σύνολο της συνσπλημένης κοινωνίας, της πολιτικής κοινότητας (*Commonwealth*).

μόνο το άτομο, την αγορά και τον καπιταλισμό, αλλά και το μετασχηματισμό των συλλογικών δράσεων και των σχέσεων αλληλεγγύης. Πρόκειται για τον εσωτερικό μετασχηματισμό της ίδιας της συλλογικής δράσης με τη βαθμιαία διαφοροποίησή της από τις αξίες αλληλεγγύης κοινοτικού και συντεχνιακού τύπου του Μεσαίωνα (βασισμένες εν πολλοίς στο συναίσθημα και την ιεραρχική αφοσίωση) και την οργάνωσή της με βάση νεότερες αξίες και πρακτικές που προσάρμοσαν την κοινωνική αλληλεγγύη στα δεδομένα της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Πολυάριθμες ιστορικές μελέτες προσφέρουν επαρκή στήριξη σε αυτή τη θέση. Για παράδειγμα, οι ιστορικές εργασίες του Τίλλυ επιδιώκουν να δείξουν με περισσότερο ιστορικά εξειδικευμένο και συγκεκριμένο τρόπο τη διαδικασία μέσα από την οποία οι μεγάλες δομικές μεταβολές –οικονομικός μετασχηματισμός, εξαστισμός, και κρατική επέκταση– που ορίζουν τον εκνεοτερισμό (modernization), επέδρασαν στη συλλογική δράση. Το καινούργιο στοιχείο που συνεισφέρει ο Τίλλυ έγκειται στο ότι η επίδραση αυτών των μεγάλων δομικών μεταβολών δεν μεταφέρεται άμεσα στη συλλογική δράση, αλλά περνάει μέσα από τις αλλαγές στις μορφές συλλογικής έκφρασης της καθημερινής ζωής. Έτσι, οι κοινωνικοοικονομικές μεταβολές εκτοπίζουν τις συνήθειες συνελύσεις των κοινοτικών ομάδων και των συντεχνιών, τις τοπικές αγορές, τα πανηγύρια και τις παραδοσιακές μορφές συναντήσεων, βάζοντας στη θέση τους προγραμματισμένες συναθροίσεις που καλούν τυπικά οργανωμένες ομάδες. Η αλλαγή αυτών των μορφών έκφρασης της καθημερινής ζωής οδήγησε σε αντίστοιχες μεταβολές των βασικών μορφών συλλογικής δράσης. Επισιτιστικές ταραχές (food riots), εξεγέρσεις κατά της επιβολής φόρων (tax rebellions), αυθόρμητες διεκδικητικές συναθροίσεις (contentious gatherings), τυπικές μορφές ενός «ρεπερτορίου δράσεων» που ανήκει στον 18ο αιώνα δίνουν τη θέση τους σε διαδηλώσεις και απεργίες, τυπικές μορφές συλλογικών δράσεων που ανήκουν στο νέο αστακό και βιομηχανικό περιβάλλον του 19ου αιώνα. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Τίλλυ είναι ότι «η αναδιοργάνωση της καθημερινής ζωής μετασχημάτισε το χαρακτήρα της σύγκρουσης...» και ότι «...η μακροπρόθεσμη αναδιαμόρφωση των μορφών αλληλεγγύης μάλλον παρά η άμεση παραγωγή πιέσεων και εντάσεων αποτελούσε την πιο σημαντική επίδραση της δομικής μεταβολής στην πολιτική σύγκρουση» (Ch. Tilly, 1981, σσ. 18-19).

Στην ανάλυση του «ρεπερτορίου» συλλογικών δράσεων του 18ου αιώνα διαφαίνονται οι συνέπειες του «μεγάλου μετασχηματισμού», όπως τον ονόμασε ο Κ. Πολάνυι, που αναφέρονται στις κοινωνικές αλλαγές που επέφερε η εδραίωση της αγοράς και του καπιταλισμού στις κοινωνίες της Δύσης (Κ. Polanyi, 1957). Ανάμεσα σε μια πληθώρα περιστατικών συλλογικής δράσης του 18ου αιώνα, ο Τίλλυ διαλέγει να αναφερθεί, παραδειγματικά, στα συλλογικά γεγονότα του 1765 στο Nacton και στο Saxmundham της Αγγλίας, που αφορούσαν την

καταστροφή βιομηχανικών καταστημάτων από μέρους εξεγερμένων διαδηλωτών. Οι αντιπαραθέσεις στο Nacton και στο Saxmundham αποτυπώνουν τα γενικά χαρακτηριστικά των συγκρούσεων στη Μεγάλη Βρετανία κατά τον 18ο αιώνα. «Την εποχή που ο David Hume και ο Adam Smith επεξεργάζονταν τις σημαντικές θεωρίες τους», γράφει ο Τίλλυ, «οι απλοί άνθρωποι στη Βρετανία μάχονταν για το ποιος έχει το δικαίωμα να διαθέτει γη, εργασία, κεφάλαιο και εμπορεύματα» (Ch. Tilly, 1978, σ. 3). Οι φτωχοί και οι μεροκαματιάρες που σύρονταν βίαια στο νέο βιομηχανικό τρόπο παραγωγής αντιδρούσαν. Επιθέσεις σε καταστήματα καταναγκαστικής εργασίας για απόρους, συνδυασμένη αντίσταση ενάντια σε εγκλεισμούς σ' αυτά τα καταστήματα, ταραχές για τις τιμές των τροφίμων και ένας αριθμός άλλων κοινών μορφών σύγκρουσης κατά τον 18ο αιώνα, όλα αυτά, κατά τον Τίλλυ, εγγράφονται και εξηγούνται από την επικράτηση ενός συστήματος αντιλήψεων γύρω από το οποίο συσπειρώνονταν τα απειλούμενα από την επέκταση του βιομηχανικού καπιταλισμού κοινωνικά στρώματα. Το σύστημα αυτό αντιλήψεων βασιζόταν σε δύο στοιχεία: Πρώτον ότι οι κάτοικοι μιας τοπικής κοινότητας είχαν μια προτεραιότητα στο δικαίωμα πάνω στους πόρους που παράγονται ή εμπεριέχονται σε αυτή την κοινότητα. Δεύτερον, ότι αυτή η κοινότητα είχε την υποχρέωση να βοηθήσει τα αδύναμα και άπορα μέλη της. Το δικαίωμα και η υποχρέωση θα έπρεπε να έχουν προτεραιότητα έναντι του συμφέροντος κάθε επιμέρους ατόμου. Θα έπρεπε επίσης να έχουν προτεραιότητα έναντι του συμφέροντος του θρόνου ή της χώρας ως συνόλου. Αυτή τη θεωρία ο Ε. Π. Τόμπσον (E. P. Tompson, 1971) τη χαρακτηρίζει ως τη θεωρία της «ηθικής οικονομίας» («moral economy»). Όπως παρατηρεί ο Τίλλυ, πρόκειται για μια ασθενώς αρθρωμένη αλλά πανίσχυρη θεωρία.

Από την άλλη μεριά, πολλοί έμποροι, ιδιοκτήτες μανουφακτούρας, γαιοκτήμονες και τοπικοί άρχοντες ευνοούσαν μιαν άλλη νεότερη θεωρία, συγκείμενη από τέσσερα στοιχεία: Πρώτον ότι όλα τα αγαθά, συμπεριλαμβανομένης της εργατικής δύναμης, θα πρέπει να αποτελούν ιδιοκτησία. Δεύτερον ότι ο κάτοχος ατομικής ιδιοκτησίας έχει το δικαίωμα –και σε ένα βαθμό την υποχρέωση– να τη χρησιμοποιεί για δικό του όφελος και πλεονέκτημα. Τρίτον ότι το συλλογικό συμφέρον, όπως συναρθρώνεται από το κράτος, έχει προτεραιότητα πάνω στα ενοριακά/τοπικιστικά (parochial) συμφέροντα. Τέταρτον ότι συνολικά το συλλογικό συμφέρον υπηρετείται καλύτερα από την ορθολογική, άνευ περιορισμών επιδίωξη των ατομικών συμφερόντων. Αυτή τη θεωρία ο C. B. Macpherson την ονόμασε θεωρία του «κτητικού ατομισμού» (βλ. C. B. Macpherson, 1962).

Κατά τον Tilly, αυτοί που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις του Nacton και του Saxmundham –και γενικώς στις ανάλογες συγκρούσεις του 18ου αιώνα στη Βρετανία– έδιναν τη (χαμένη) μάχη της «ηθικής οικονομίας» απέναντι στον ανερχόμενο «κτητικό ατομισμό» (Ch. Tilly, 1978, σ. 4).

Λογικές ανακατασκευές, όπως αυτές του Τόμπσον και του Τίλλυ, αποτελούν προσπάθειες ανασύστασης των νοημάτων που είχαν οι συλλογικές δράσεις μεγάλου αριθμού ανώνυμων ανθρώπων του 18ου αιώνα (περίοδος του «μεγάλου μετασχηματισμού» και έναρξης της βιομηχανικής επανάστασης), οι περισσότεροι από τους οποίους χάθηκαν βουβά, χωρίς ποτέ να αρθρώσουν ένα λόγο πάνω στη δική τους ερμηνεία των γεγονότων. Όπως και να 'χει, τα συλλογικά γεγονότα ήταν πάντα ερμηνευμένα γεγονότα και κάθε πλευρά της σύγκρουσης είχε τους δικούς της «ερμηνευτές» και τη δική της ερμηνεία.

Όπως σημειώνει ο Ζορζ Ρυντέ, σε όλο τον 17ο και τον 18ο αιώνα, η ερμηνεία των αρχουσών ομάδων παρέμενε προσκολλημένη στην πεποίθηση ότι οι δίδυμοι παράγοντες της αναταραχής και της εξέγερσης ήταν η δωροδοκία και η συνωμοσία. Στο βαθμό που καμιά σοβαρή προσπάθεια δεν γινόταν, προκειμένου να ερευνηθούν οι βαθύτερες επιδιώξεις των φτωχών, οι περιοδικές εκρήξεις με τη μορφή ταραχών ή εξεγέρσεων έτειναν να αποδίδονται στις μηχανορραφίες ενός πολιτικού αντιπάλου ή ενός «κρυμμένου χεριού» (G. Rudé, 1964, σσ. 215-216). Λόγου χάρη, στη Μ. Βρετανία, τον 18ο αιώνα, ήταν συνηθισμένο το ένα κόμμα να κατηγορεί το άλλο ότι «ξεσηκώνει τον όχλο». «Στα περισσότερα λαϊκά κινήματα», γράφει ο Mortimer-Ternaux, ένας ιστορικός της περιόδου της Τρομοκρατίας της Γαλλικής Επανάστασης, «το χρήμα παίζει μεγαλύτερο ρόλο από ό,τι το συναίσθημα ή το πάθος (la passion)» (αναφ. σε G. Rudé, 1964, σ. 214). Γιρονδίνιοι και Γιακωβίνοι ήταν πρόθυμοι να πιστέψουν ότι αυτοί που μετείχαν σε επισιτιστικές ταραχές, όπως εκείνοι που εισέβαλαν στα παντοπωλεία του Παρισιού, τον Φεβρουάριο του 1793, είχαν πληρωθεί από πράκτορες του Pitt (σημ. Άγγλος πρωθυπουργός) ή από τους αριστοκράτες (G. Rudé, 1964, σ. 216).

Στην πραγματικότητα, βέβαια, κατά την περίοδο αυτή επέκτασης της civil society και της αγοράς, οι λαϊκές κινητοποιήσεις φαίνεται να είχαν πολλές αιτίες, όχι μόνο οικονομικές, αλλά και πολιτικές και θρησκευτικές (βλ. G. Rudé, 1964, σ. 216). Το γεγονός ότι συχνά ο εξαθλιωμένος όχλος της πόλης χρησιμοποιήθηκε από πολιτικές ομάδες της εξουσίας, σε καμιά περίπτωση δεν αποτελεί κυρίαρχο χαρακτηριστικό. Αντιθέτως, όπως δείχνουν οι εργασίες του Τίλλυ, του Τόμπσον και πολλών άλλων ιστορικών και ιστορικών κοινωνιολόγων, το σημαντικότερο νόημα από κοινωνική και ιστορική άποψη είναι ότι, κατά την περίοδο αυτή του «μεγάλου μετασχηματισμού», οι εκπολιζόμενες βιαιώς από το μεταβαλλόμενο παραγωγικό σύστημα ομάδες των τεχνιτών, αγροτών και «μικρών αφεντικών» (small masters) έδιναν στην κυριολεξία μάχη επιβίωσης. Απέναντι στα περίφημα αστικά δικαιώματα, όλοι αυτοί υπερασπιζόνταν το «δικαίωμά τους στη ζωή». Ουσιαστικά, ένα τέτοιο δικαίωμα αποτελούσε συλλογικό αίτημα που συνδεόταν με τη διεκδίκηση εξωαγοραίων ρυθμίσεων με στόχο τη διασφάλιση των όρων αναπαραγωγής της εργα-

τικής δύναμης. Τέτοια μορφή ρύθμισης ήταν, λόγου χάρη, «ο νόμος του Spreenhamland».⁷

Ο Πολάνυι δείχνει πως ρυθμίσεις, όπως ο νόμος του Spreenhamland, εμπόδιζαν τη δημιουργία μιας εθνικής αγοράς εργασίας και συνεπώς λειτουργούσαν ανασταλτικά για την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Η κατάργηση του Spreenhamland έγινε τελικά με τον Reform Bill του 1832 και το «Νόμο για τους Φτωχούς» του 1834. Κατά τον Πολάνυι, δικαιολογημένα οι νόμοι αυτοί θεωρήθηκαν αφετηριακό σημείο του σύγχρονου καπιταλισμού, καθώς έβαλαν τέλος στην εξουσία του φιλάνθρωπου γαιοκτήμονα και του συστήματος βοηθημάτων του (K. Polanyi, 1957, σ. 80).

Ωστόσο, το πνεύμα της «ηθικής οικονομίας» ξεπερνούσε κατά πολύ αυτό του «φιλάνθρωπου γαιοκτήμονα». Αφορούσε το σύνολο της κοινότητας και περισσότερο τις συντεχνίες (guilds), το συντεχνιακό ήθος μαζί με τις αξίες της «αδελφότητας», της «φιλίας» και της «αμοιβαίας βοήθειας» πάνω στις οποίες στηριζόνταν. Αυτοί οι δύο κόσμοι, ο αγοραίος με την ηθική της ανταλλαγής και του συμφέροντος, από τη μια, και αυτός της κοινοτικής προστασίας και αλληλεγγύης, ο κόσμος της «ηθικής οικονομίας», της ρύθμισης ή όπως αλλιώς τον ονομάσουμε, από την άλλη, συγκρούστηκαν στις κύριες χώρες του βιομηχανικού καπιταλισμού, στη μεν Βρετανία μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, στις δε άλλες χώρες (Γερμανία, Γαλλία) μέχρι τα μέσα του ίδιου αιώνα.

2.2. Εγωιστικά και κοινωνιστικά θεμέλια της συλλογικής δράσης. Ο μετασχηματισμός της συλλογικής δράσης

Το τι αντιπροσωπεύει στο επίπεδο των ιδεών και της φιλοσοφικής σκέψης αυτή η σύγκρουση των δύο κόσμων είναι αρκετά σαφές. Από τη μια μεριά, η φιλοσοφία του «κτητικού ατομισμού», στηριγμένη στο ανθρωπολογικό *a priori* του εγωιστή ανθρώπου, έτεινε στην αντίληψη της κοινωνίας και της συλλογικότητας ως χρήσιμου μέσου (*utile*) για την ικανοποίηση των αυξανόμενων επιθυμιών και συμφερόντων των ατόμων (Hobbes).⁸ Από την άλλη μεριά, η αριστο-

7. Πρόκειται για μια απόφαση που πάρθηκε το Μάη του 1795, στην καρδιά, δηλαδή, της βιομηχανικής επανάστασης, από τους τοπικούς άρχοντες του Berkshire «που συναντήθηκαν στο Spreenhamland, κοντά στο Newbury, σε μια περίοδο μεγάλης δυστυχίας» (K. Polanyi, 1957, σ. 78). Με την απόφαση αυτή, προσδιόρισαν ένα κατώτατο όριο επιβίωσης με βάση την τιμή του ψωμιού και όρισαν ότι όσων ο μισθός βρισκόταν κάτω από το όριο επιβίωσης θα έπαιρναν βοήθημα μέχρι της συμπλήρωσης του ορίου.

8. Φυσικά, στην παράδοση του «νομικού ουμανισμού» (βλ. J. G. A. Pocock, 1973) δεν έλειψαν θεωρίες όπως του Γρότιου και του Αλθούσιου, που στηριζόνταν στο ανθρωπολογικό *a priori* του ανθρώπου που ρέπει προς την κοινωνία ως αυτοσκοπό, και

τελική παράδοση καθώς και αυτή της στωικής κοινωνικότητας και της χριστιανικής αδελφότητας, η παράδοση του *mutuis auxiliis* μπορούμε να πούμε ότι ήταν πολύ περισσότερο ριζωμένη στις λαϊκές αντιλήψεις (τμήμα των οποίων θα θεωρήσουμε και την ουτοπική κομμουνιστική φιλολογία) παρά στο φιλοσοφικό στοχασμό της νεοτερικότητας. Ιδίως καθώς μετά τον Καντ και τον Μπένθαμ, η θεμελιωμένη πάνω στο αυθόρμητο ανθρώπινο συναίσθημα ηθική θεωρούνταν εξαιρετικά αβέβαιος οδηγός και αντιμετωπιζόταν με καχυποψία (A. Black, 1984, σ. 179).⁹

Φυσικά παρόμοιες δυϊστικές κατηγοριοποιήσεις οδηγούν συχνά σε υπεραπλουστεύσεις μιας εξαιρετικά σύνθετης ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Πρέπει, συνεπώς, να αντιμετωπίζονται περιοριστικά από την πλευρά της χρησιμότητάς τους, που, στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι άλλη από το να αναδείξουμε ποιο ήταν το βασικό διακύβευμα στο επίπεδο των νοημάτων αυτής της περιόδου του «μεγάλου μετασχηματισμού». Άλλωστε, όπως λέει ο Τόμπσον, είναι λάθος να πιστεύει κανείς ότι οι κοινωνιστικές αξίες αποτέλεσαν γενικευμένο στοιχείο μιας υποτιθέμενης συμπαγούς εργατικής κουλτούρας κατά την περίοδο αυτή της ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού. «Υπήρχαν και “αριστοκρατικές” αντιλήψεις ανάμεσα στους τεχνίτες και μηχανικούς καθώς και αξίες αυτοβοήθειας, ενώ η εγκληματικότητα και αποθηκοποίηση ήταν εξίσου διαδεδομένες στους εργατικούς πληθυσμούς» (E. P. Thompson, 1968, σ. 463).

Η ουσία είναι ότι η ανωτέρω δυϊστική κατηγοριοποίηση δύο αντίθετων αξιακών κόσμων επιτρέπει να τονιστούν δύο πράγματα. Πρώτον ότι ο ανερχό-

διέπεται από μια *apetitus societatis*. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον κτητικό ατομισμό και, σε συνέχεια, τον ωφελισμό και φιλελευθερισμό που επηρέασαν καθοριστικά τις κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες, η δεύτερη φιλοσοφική παράδοση, λ.χ. αυτή του Αλθούσιου, δεν επηρέασε σημαντικά, παρά μόνο αρκετά αργότερα, κυρίως τους οπαδούς του συνεργατισμού (όπως ο Προντόν) και ορισμένους οπαδούς του κορπορατισμού (όπως ο Duguit και ο Durkheim).

9. Υπάρχει ασφαλώς ένα ερώτημα για τους λόγους της σχεδόν απόλυτης κυριαρχίας του αστικού ατομισμού στο επίπεδο του νεοτερικού φιλοσοφικού λόγου. Ο κτητικός ατομισμός και (σε συνέχεια) ο κλασικός φιλελευθερισμός, όπως γράφει ο Coser, πλεονεκτούσε κατά το ότι «οι άνθρωποι των ιδεών» (*men of ideas*) αποτελούσαν μέρος της κοινωνικής του βάσης. Διανοούμενοι και επαγγελματίες της μεσαίας τάξης (δικηγόροι, συγγραφείς, δημοσιογράφοι) είχαν «ειδικότητα» στο να διαδίδουν, με ευφράδεια, ιδέες (L. Coser, 1965). Αντιθέτως, τα φτωχά στρώματα μπορούσαν να παράγουν πολύ λίγους πολιτικούς θεωρητικούς. Αυτοδίδακτοι και ημιαμειβοί, όπως ο Μπλανκί και ο Προντόν, πολύ δύσκολα μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του λόγιου φιλοσοφικού και θεωρητικού στοχασμού. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Μαρξ, η μόνη εξαίρεση στο χώρο των σοσιαλιστών του 19ου αιώνα που μπόρεσε να σταθεί σε ένα ανάλογο θεωρητικό επιστημονικό επίπεδο, προερχόταν ο ίδιος από την ανώτερη τάξη.

μενος κόσμος της αγοράς, του ατομικού συμφέροντος και της *civil society* στην προσπάθειά του να επικρατήσει, συγκρούστηκε με βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις συντεχνιακής και κοινοτικής αλληλεγγύης στις οποίες αναφερθήκαμε πιο πάνω (προστασία, ρύθμιση, ηθική οικονομία). Από τη σύγκρουση αυτή προέκυψαν πολλές συλλογικές δράσεις του 18ου και του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Δεύτερον, ότι στην πορεία αυτής της σύγκρουσης αλλά και στο πλαίσιο της κοινωνικής μεταβολής που τη συνόδευσε (καπιταλισμός, εκβιομηχάνιση, αστικοποίηση) υπήρξε ένας *εσωτερικός μετασχηματισμός και εκνεοτερισμός* της ίδιας της συλλογικής δράσης (αξίες, ρεπερτόρια, στόχοι κ.λπ.) των λαϊκών στρωμάτων και της εργασίας.

Το ζήτημα της μετάβασης από τις συντεχνιακές οργανώσεις και την «ηθική οικονομία» στις συλλογικές οργανώσεις της βιομηχανικής περιόδου και της «πολιτικής οικονομίας», καθώς και η σχέση του συντεχνιακού ήθους και αξιών με το βιομηχανικό προλεταριάτο και το κοινωνικό του κίνημα έχουν απασχολήσει έντονα τους ιστοριογράφους. Συγχρόνως, προκαλεί το ενδιαφέρον όσων επιθυμούν να κατανοήσουν τις διαδικασίες εμφάνισης των σύγχρονων μορφών συλλογικής δράσης.

Αν και η κυρίαρχη τάση της βρετανικής ιστοριογραφίας υπήρξε η απόρριψη της αντίληψης μιας συνέχειας ανάμεσα στις συντεχνίες και τις μετέπειτα εργατικές οργανώσεις και συνδικάτα (Pelling, 1976, S. και B. Webb, 1920, αναφ. σε A. Black, 1984, σ. 172), άλλοι ιστορικοί υποστήριξαν πειστικά το αντίθετο. Τόσο, ο E. P. Thompson όσο και παλιότερα ο G. Unwin έχουν δείξει την ιστορική, πολιτιστική και «λογική» συνέχεια ανάμεσα στο συντεχνιακό ήθος και την παράδοση της κοινωνικότητας, καθώς και την πολιτιστική μεταβίβαση αυτών των στοιχείων στις νέες συλλογικές πρακτικές των εργατικών οργανώσεων βιομηχανικού τύπου.

Αξίζει να αναφερθούμε ιδιαίτερα στο επιχείρημα του Unwin, ενός ιστορικού των αρχών του 20ού αιώνα, που κατά τη γνώμη μου παρουσιάζει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον από τη σκοπιά της θεωρίας της συλλογικής δράσης. Αυτό που επισημαίνει ο Unwin είναι ένα είδος πολιτιστικής διάχυσης «το πνεύμα της μίμησης και... η μετάδοση της ικανότητας για συλλογική δράση» (G. Unwin, 1904, σ. 226, A. Black, σ. 173). Ανακαλύπτουμε στον Unwin το ίδιο λεξιλόγιο που βρίσκουμε, όπως θα δούμε στο σχετικό κεφάλαιο, και στον Ρόμπερτ Παρκ –μετάδοση, μίμηση κ.λπ.– καθώς και την ίδια επίδραση από τον Ταρντ. Ωστόσο, όμως, ο Unwin είναι ένας ιστορικός που σκέφτεται με όρους θεωρίας της συλλογικής δράσης, αλλά πολύ πιο συγκεκριμένα και κοντά στην ιστορική πραγματικότητα από ό,τι οι γενικολογίες του Λεμπόν, ή ακόμη και αυτού του ίδιου του Παρκ. Τονίζει, λοιπόν, το στοιχείο της ιδιαίτερης πολιτισμικής παράδοσης και συνέχειας, καθώς και το γεγονός ότι οι συλλογικές και οργανωτικές πρακτικές είναι κάτι που μαθαίνεται.

«Οι άκριτες προσπάθειες», γράφει, «που μερικές φορές επιχειρούν να φέρουν δύο πολύ διαφορετικές μορφές βιομηχανικής οργάνωσης (τις συντεχνιακές οργανώσεις και τα συνδικάτα) σε κάποιο είδος ιστορικής συσχέτισης, κρύβουν μια ενστικτώδη λογική πίσω τους... μια ευθεία αναγνώριση της αλήθειας ότι ένας κοινωνικός θεσμός έχει ανάγκη να εξηγηθεί μέσω της αναφοράς σε προγονικές μορφές του ίδιου είδους. Οι οικονομικές συνθήκες δεν δημιουργούνται από μόνες τους ένα συνδικάτο (trade-union) ούτε οι θρησκευτικές πεποιθήσεις μιαν Εκκλησία... Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά σε μεγάλο βαθμό μεταβιβάζονται μέσω της συνειδητής μίμησης της παλιότερης γενιάς από τη νεότερη, της τάξης που έχει ήδη επιτύχει να οργανωθεί από αυτήν που δεν έχει... Με αυτή την έννοια, η συντεχνία μπορεί να θεωρηθεί –όχι στην κυριολεξία ως ο πατέρας– αλλά πάντως ως ο πρόγονος του εργατικού συνδικάτου καθώς επίσης και ως ο πρόδρομος των σύγχρονων Ενώσεων των Επιχειρηματιών, καθώς και πολλών άλλων υφιστάμενων μορφών κοινωνικής οργάνωσης... » (G. Unwin, 1904, σσ. 8-9, A. Black, 1984, σ. 173).

Αν ακολουθήσουμε αυτή τη γραμμή επιχειρηματολογίας του Unwin, ότι δηλαδή οι συλλογικές δράσεις και οι αξίες τους «κληρονομούνται» και «μαθαίνονται», θα πρέπει να αποδώσουμε ιδιαίτερη σημασία στο διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στην περίοδο της παρακμής των συντεχνιών και την περίοδο ανάπτυξης των συνδικάτων και του εργατικού κινήματος.¹⁰ Στο διάστημα αυτό υπάρχει κενό στον τομέα των οργανωμένων μορφών συλλογικής δράσης και αντιπροσώπευσης συμφερόντων.

Το κενό αυτό ήρθε να καλύψει, στις αρχές του 19ου αιώνα, ένας μεγάλος αριθμός οργανώσεων αγροτών, τεχνιτών και εργατών, μυστικών ή φανερών, μετριοπαθών ή επαναστατικών που διαδόθηκαν στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, με διάφορα ονόματα (φιλικές εταιρείες, αδελφότητες, συντροφίες, compagnonnages κ.λπ.). Πολλές απ' αυτές ζούσαν στην κυριολεξία μια σκιάδη ύπαρξη στο περιθώριο της «πολιτισμένης κοινωνίας» (A. Black, 1984, σ. 170).¹¹ Αποσκοπούσαν στην αμοιβαία ασφάλεια και τη συλλογική εξασφάλιση αν-

10. Στη Γαλλία, οι συντεχνιακές οργανώσεις (Guilds) και το συντεχνιακό σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων καταργήθηκαν με νόμο της Επανάστασης (1791). Στη Μ. Βρετανία καταργήθηκαν το 1835, αν και ο ρόλος τους, στο πλαίσιο και της βιομηχανικής επανάστασης που ήδη είχε αρχίσει από τα μέσα του 18ου αιώνα, ήταν έτσι κι αλλιώς περιορισμένος. Αντίθετα στη Γερμανία, λόγω και της καθυστερημένης εκβιομηχάνισης, το συντεχνιακό σύστημα επέζησε περισσότερο (μέχρι το 1860). Ως δεσπόζουσα μορφή οικονομικής οργάνωσης και αντιπροσώπευσης συμφερόντων, οι συντεχνίες ανήκουν σε μια εποχή και κουλτούρα στην οποία η χειροτεχνική παραγωγή και το περιβάλλον της μικρής πόλης προμήθευαν την πλειονότητα των παραγόμενων προϊόντων.

11. Επίσης, κατά τρόπο που θύμιζε προγενέστερες εποχές, υπήρχε ευρύτατη διάδοση μυστικών αδελφοτήτων και ομάδων τεχνητής συγγένειας στη νότια Ευρώπη, μερικές

θρώπων που ζούσαν υπό την απειλή της φτώχειας και της αβεβαιότητας, είτε επρόκειτο για αγρότες, τεχνίτες ή τη νέα ασχημάτιστη ακόμη τάξη των εργατών της βιομηχανίας.

Κατά τον Χομπσμπάουμ, στην περίοδο 1789 έως 1848, «οι μυστικές επαναστατικές αδελφότητες ήταν με διαφορά η πιο σημαντική οργάνωση για την αλλαγή της κοινωνίας στη Δυτική Ευρώπη» (E. Hobsbawm, 1971, σ. 162 και A. Black, σ. 171). Μέσα από τους κοινούς «όρκους», μυστικότητα και στενούς αμοιβαίους δεσμούς, τέτοιες ομάδες κατάφεραν να κρατήσουν ζωντανές και να μεταδώσουν τις πιο ριζοσπαστικές από τις ιδέες που γέννησε η Γαλλική Επανάσταση. Τελετουργίες, σε αρκετές περιπτώσεις δανεισμένες από τους ελευθεροτέκτονες, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση μιας συνείδησης σωματειακής ταυτότητας ή ταυτότητας ομάδας. Ο Ε. Π. Τόμπσον, μελετώντας την περίπτωση της Λονδρέζικης Εταιρείας Αλληλογραφίας (London Corresponding Society, 1792), της πρώτης, όπως τη χαρακτηρίζει, «πολιτικής οργάνωσης της εργατικής τάξης», βρίσκει την ευκαιρία να τονίσει το ρόλο που έπαιξαν οι διάφορες σέκτες των προτεσταντών «εκπαιδευόντας» στις συλλογικές, δημοκρατικές διαδικασίες τα λαϊκά στρώματα. Συγχρόνως, πολλές από αυτές τις εταιρείες έπαιξαν το ρόλο μάντα μεταβίβασης των κοινωνιστικών αντιλήψεων καθώς και των θεμελιωμένων στο συναίσθημα αρχών αλληλεγγύης στη νέα εποχή του βιομηχανικού προλεταριάτου. Χαρακτηριστικά, στο καταστατικό της Sociable Society (μιας από τις πολλές φιλικές ή κοινωνιστικές εταιρείες που υπήρχαν στις αρχές του 19ου αιώνα στη Βρετανία) διαβάζουμε ότι «Ο άνθρωπος... από την κατασκευή του σώματος και την προδιάθεση του νου του είναι ένα πλάσμα προορισμένο για την κοινωνία». Κι ακόμη ότι «Εμείς τα μέλη αυτής της Εταιρείας (Society), παίρνοντας σοβαρά υπόψη μας ότι ο άνθρωπος έχει διαμορφωθεί ως κοινωνικό ον... σε διαρκή ανάγκη αμοιβαίας βοήθειας και υποστήριξης και έχοντας ενσωματώσει στις καταστατικές μας αρχές όλα τα συναισθήματα ανθρωπιάς και συμπάθειας που αισθανόμαστε μπροστά στη δυστυχία καθενός από τα άλλα αδελφά μας πλάσματα...» (αναφ. σε E. P. Thompson, 1968, σ. 461).

Αυτή «η σπουδαία εποχή των αδελφοτήτων, ως ενιαίας τουλάχιστον θεωρητικά ενωμένης οικογένειας, πιθανότατα έλαβε τέλος με τις επαναστάσεις του 1830», γράφει ο Χομπσμπάουμ (E. Hobsbawm, 1971, σσ. 166-169). Στο μεταγενέστερο διάστημα, οι εκκοσμικευμένες ιδέες του αναρχισμού και του μαρξισμού συνόδευσαν τη μετάβαση από την τελετουργική αδελφότητα στο πολιτικό κόμμα (Hobsbawm, 1971, σ. 169, Black, σ. 171). Ωστόσο, όπως θα δούμε, ο Μαξ εκπροσωπεί κάτι πολύ ευρύτερο απ' αυτό που του αποδίδει ο Χομπσμπάουμ

από τις οποίες, όπως λ.χ. η Μαφία, επέζησαν στον 20ό αιώνα (βλ. E. Hobsbawm, 1971, σσ. 35 κ.ε.).

ουμ, ουσιαστικά αποτελεί τον εκφραστή του εκνευρισμού μέσα στο κοινωνικό κίνημα και ευρύτερα το κίνημα της κοινωνικότητας και της αλληλεγγύης.

Μεταξύ των συλλογικών οργανώσεων που μεσολαβούν ανάμεσα στην εποχή των συντεχνιών και στην εποχή των συνδικάτων, ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στις ενώσεις των μεροκαματιάρηδων εργατών και τις *compagnonnages*, τις συντροφίες (γερμανικά *Gesellenverbände*). Οι ενώσεις αυτές που αναπτύχθηκαν είτε στο περιβάλλον των συντεχνιών είτε συγκροτήθηκαν αντιγράφοντας στοιχεία από αυτές αποτέλεσαν, όπως υποστηρίζει ο Α. Μπλακ, το πρόπλασμα της μελλοντικής εξέλιξης των συνδικάτων. Ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει το κοινό «συλλογικό ήθος» που συνδέει αυτές τις ενώσεις και *compagnonnages* αφενός με τις (προγενέστερες) συντεχνίες και αφετέρου με τα (μεταγενέστερα) εργατικά συνδικάτα (Α. Black, 1984, σ. 171, Sewell, 1980).

Η κοινότητα αντιλήψεων που συγκροτεί την παράδοση της κοινωνικότητας και της εργατικής εταιρικότητας, όπως μεταβιβάζεται από το περιβάλλον των συντεχνιών στις *compagnonnages* και από κει στα πρώτα συνδικάτα, δεν περιορίζεται μόνο στο δικαίωμα του κοινωνικού ή εργατικού εταιρισμού, στο είδος των καταστατικών κανόνων και πρακτικών και την τακτική της συλλογικής διαπραγματεύσεως. Πέρα από έναν κοινό αξιακό-κανονιστικό πυρήνα, ο Hawkins διαβλέπει έναν πυρήνα περιεχομένου αιτημάτων και συμφερόντων που διατηρείται κοινός σε όλες τις ενώσεις όπου συνενώνονται μεροκαματιάρηδες ή εργάτες που πληρώνονται με μισθό ή με το κομμάτι. Το πρώτιστο ενδιαφέρον όλων αυτών των ενώσεων –ανεξάρτητα από τη μορφή τους– ήταν α) η εξασφάλιση μιας ελάχιστης αμοιβής-ελάχιστου μισθού, β) οι αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας και γ) η διατήρηση σταθερής απασχόλησης (Κ. Hawkins, 1981, σσ. 15-16). Κατά τον Μπλακ, η πρώτη απεργία που αναφέρεται ως έχουσα στόχο την ικανοποίηση των παραπάνω αιτημάτων έγινε από τους Φλαμανδούς κλωστοϋφαντουργούς στη διάρκεια του 13ου αιώνα (Α. Black, 1984, σ. 171). Σε κάθε περίπτωση η παρατήρηση του Χόκινς είναι πολύ σημαντική γιατί δείχνει την ύπαρξη ενός σταθερού πλαισίου *παρακίνησης* της συλλογικής δράσης των εργατών που απορρέει από το ίδιο το κεφαλαιοκρατικό σύστημα της μισθωτής εργασίας. Στην προκειμένη περίπτωση, δηλαδή, δεν πρόκειται για μια *αφηρημένη λογική της συλλογικής δράσης*, αλλά για μια συγκεκριμένη *περιεχομενική λογική που ανάγεται σε δομικά αίτια*.

Το πέρας στα καθαυτό εργατικά συνδικάτα και τον εργατικό συνδικαλισμό θα γίνει μετά το 1850-60. Βεβαίως, στη Βρετανία, προπλάσματα εργατικών συνδικάτων ανάμεσα στους ειδικευμένους εργάτες χρονολογούνται από τον 17ο αιώνα (Α. Black, 1984, C. Dobson, 1980). Επιβίωσαν των διαφόρων νομοθετικών απαγορεύσεων και περιορισμών και, μετά το 1830 γνώρισαν μια μικρή ανάπτυξη. Το πρώτο συνέδριο των εργατικών συνδικάτων (*trade-unions*) στην Αγγλία, έγινε το 1868. Μετά το 1870, τα συνδικάτα θα γνωρίσουν ραγδαία

ανάπτυξη. Στη Γαλλία, η Επανάσταση, με νόμο του 1791, είχε απαγορεύσει τις ενώσεις και η απαγόρευση αυτή διατηρήθηκε στον ναπολεόντειο αστικό κώδικα. Έτσι, μέχρι το 1860 περίπου, η κυρίαρχη μορφή εργατικών οργανώσεων ήταν οι *compagnonnages* των ειδικευμένων εργατών. Μονάχα μετά το 1884, κατοχυρώθηκε νομοθετικά η θέση των συνδικάτων. Στη Γερμανία, λόγω της καθυστερημένης εκβιομηχάνισης, οι συντεχνίες διατηρήθηκαν μέχρι το 1860. Από την άλλη μεριά, ακριβώς λόγω της καθυστερημένης εμφάνισής τους, σε μια εποχή που η εργατική τάξη διεθνώς είχε ήδη αναπτύξει αυτόνομη πολιτική συνείδηση, οι πρώτες οργανώσεις των βιομηχανικών εργατών στη Γερμανία είχαν καθαρά πολιτικό χαρακτήρα, όπως η Γενική Γερμανική Εργατική Ένωση, που ιδρύθηκε το 1863 από τον Λασάλ, και το Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα, που ιδρύθηκε το 1869 υπό την επιρροή του Μαρξ. Οι δύο οργανώσεις ενώθηκαν το 1875.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι ανάμεσα στις λαϊκές συλλογικές δράσεις του 19ου αιώνα και τις προγενέστερες μορφές (του 18ου αιώνα και πιο πριν) υπάρχουν στοιχεία συνέχειας αλλά και πολύ ουσιώδεις διαφορές.¹² Συχνά, η συνέχεια είναι τόσο εντυπωσιακή, ώστε ακόμη και προλεταριακές επαναστάσεις, όπως η Παρισινή Κομμούνια, να παραπέμπουν, από πολλές απόψεις, ευθέως στη μεσαιωνική παράδοση.¹³

12. Όπως γράφει ο Α. Μπλακ, οι εργατικές οργανώσεις των αρχών του 19ου αιώνα διακήρυσσαν την «αδελφικότητα», «αγάπη» και «ενότητα με αυτο-προστασία» καθώς και τον προσανατολισμό σε μια «κοινωνία με εξασφάλιση, αγάπη και πραγματική χριστιανική φιλανθρωπία» (Α. Black, 1984, σ. 176). «Αδελφοί» προσφωνούνταν τα μέλη πολλών οργανώσεων, μεταξύ των οποίων οι Fasci της Σικελίας, ενώ την αδελφότητα διακήρυξε η Ένωση των Δικαίων (στην οποία ανήκε και ο Μαρξ) και η Αδελφότητα της Γερμανικής Εργασίας που διακήρυξε ότι «η βάση της αδελφοποίησης είναι η αμοιβαία βοήθεια και αλληλεγγύη» (E. Hobsbawm, 1971, σ. 99, G. Lichteim, 1968, σ. 167, Α. Black, 1984, σ. 176). Στη Γαλλία προς τα τέλη του 19ου αιώνα, ο όρος «αδελφικότητα» αντικαθίσταται βαθμιαία από τον όρο «αλληλεγγύη» (*solidarite*).

13. «Η χώρα μας... γίνεται συνεχιστής της παράδοσης των παλιών κοινοτήτων (*communes*) και της Επανάστασης... που ακολουθήθηκε διά μέσου των αιώνων με τέτοια αυταπάρηση και ηρωισμό από τους τεχνίτες του Μεσαίωνα, από τους αστούς-πολίτες της Αναγέννησης, από τους μαχητές του 1789», αναφέρεται στο μανιφέστο της επιτροπής των 20 διαμερισματικών περιοχών (*arrondissements*) που εκδόθηκε στη διάρκεια της Παρισινής Κομμούνιας, το 1871. «Είναι η κοινοτική ιδέα (*l' idee communale*)», συνεχίζει το ίδιο κείμενο, «για την οποία τόσοι αγωνίστηκαν από τον 12ο αιώνα, στηριγμένη στην ηθική, το νόμο και την επιστήμη, που θριάμβευσε στις 18 του Μάρτη 1871» (αναφέρεται σε C. Rihs, 1971, σ. 219 και σε Α. Black, 1984, σ. 190). Σχολιάζοντας αυτό το μανιφέστο της Κομμούνιας, ο Petit-Dutaillis παρατηρεί ότι το μόνο που λείπει για μια πλήρη επαναφορά των μεσαιωνικών αξιών είναι ο «όρκος της αμοιβαίας βοήθειας» (Petit-Dutaillis, 1970, σσ. 277-278, αναφ. σε Α. Black, 1984, σ. 190).

Η ίδια αντίληψη μιας συνέχειας και ολοκλήρωσης του 1789 διακατείχε επίσης τους κινητοποιημένους εργάτες και ριζοσπάστες διανοούμενους του 19ου αιώνα. Κατά τον Engels, ο ίδιος ο σοσιαλισμός, ως θεωρία, «παρουσιαζόταν στην αρχή σαν πιο αναπτυγμένη και πιο συνεπής, τάχα, συνέχιση των αρχών που διακήρυξαν οι μεγάλοι Γάλλοι διαφωτιστές του 18ου αιώνα». Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι «όπως κάθε καινούργια θεωρία, έπρεπε πρώτα να συνδεθεί με το υλικό της διανόησης που υπήρχε από πριν, όσο βαθιά και αν βρισκόταν οι ρίζες του» σε διαφορετικά κοινωνικά και ταξικά περιεχόμενα, όπως ήταν αυτά του 19ου αιώνα (Φ. Ένγκελς, 1966, σ. 55).

Ακολουθώντας τη γραμμή σκέψης του Ένγκελς, διαπιστώνουμε ότι, πράγματι, παρά τα στοιχεία συνέχειας με το κοινοτικό παρελθόν και αυτό του 1789, εντούτοις οι κοινωνιστικές ιδέες του 19ου αιώνα απηχούν διαφορετικό ταξικό και οικονομικό περιεχόμενο. Αντί για την υπεράσπιση ενός φθίνοντος συστήματος αλληλεγγύης, το νόημα που αναδύεται μέσα στις εργατικές τάξεις του 19ου αιώνα προσλαμβάνει τη μορφή του περίφημου «κοινωνικού ζητήματος» γύρω από το οποίο ποικίλες και συνήθως συγκεχυμένες θεωρίες –σοσιαλιστικές, κομμουνιστικές, αναρχικές, συνεργατικές κ.λπ.– διατυπώθηκαν.

Το τι ήταν το «κοινωνικό ζήτημα» το έδειξαν για πρώτη φορά οι επαναστάσεις του 1848 στο χώρο της ηπειρωτικής Ευρώπης. Το 1848 δεν αποτέλεσε μόνο την τελευταία πράξη της κοινής αντιμοναρχικής δράσης αστών και προλεταρίων, αλλά και την πρώτη πράξη της μεταξύ τους σύγκρουσης που επρόκειτο στο εξής να δεσπόσει στη μετέπειτα περίοδο ανάπτυξης της καπιταλιστικής κοινωνίας. Το χάσμα των απόψεων που είχε ανοίξει ήταν ολοφάνερο και επιβεβαιωνόταν σε κάθε περίπτωση. Στη Γαλλία, η μετεπαναστατική σύγκρουση γύρω από τα εθνικά εργαστήρια (*ateliers nationaux*), ένα είδος κρατικών εργοστασίων που θα έδιναν εργασία στους άνεργους εργάτες, αποτέλεσε το έναυσμα ενός εμφυλίου πολέμου. Στη Γερμανία, είναι χαρακτηριστική η απάντηση που είχε δώσει το επαναστατικό αστικο-δημοκρατικό Κοινοβούλιο της Φραγκφούρτης (1848), στα αιτήματα των τεχνιτών (μιας «δημόσιας διαμαρτυρίας κατά της οικονομικής ελευθερίας») και σ' αυτά των εργατών (γενικό εκλογικό δικαίωμα, μείωση της εργάσιμης ημέρας): «Πιστεύετε, λοιπόν, ότι μπορούμε να ξαναδημιουργήσουμε την ευημερία των πόλεων μας με το να ενώσουμε μεταξύ τους τα ερείπια του σωματειακού ελέγχου, εισάγοντας ξανά τον Μεσαίωνα... κι αναποδογυρίζοντας τους βασικούς κοινωνικούς και οικονομικούς νόμους;» Πεποίθηση των μελών του Κοινοβουλίου ήταν, αντιθέτως, ότι «κεφάλαιο και εργοστάσια θα έπρεπε να έχουν την ελευθερία να εγκατασταθούν σε όλη τη χώρα οπουδήποτε υπήρχε εργασία, ενώ και η εργασία θα έπρεπε να μπορεί ελεύθερα να μετακινηθεί για να τους συναντήσει...» (Walker, 1971, σ. 374, αναφ. σε A. Black, 1984, σ. 169).

Εκτός από τη μορφοποίηση με πολιτικούς όρους της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας, το 1848 αποτέλεσε συγχρόνως την ευκαιρία να γραφτούν σημαντικά

κείμενα, όπως το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, στο οποίο οι Μαρξ-Ένγκελς διακήρυξαν μία από τις βασικότερες εκδοχές του εκνεοτερισμού του κοινωνιστικού κινήματος, στις συνθήκες του βιομηχανικού καπιταλισμού (για τη σύνδεση του Κομμουνιστικού Μανιφέστου και της νεοτερικότητας, βλ. M. Berman, 1982).

Υπήρχαν, συνεπώς, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι θεωρητικές, πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές προϋποθέσεις που οδηγούσαν τις λαϊκές συλλογικές δράσεις στην απόκτηση μιας πιο συγκροτημένης μορφής: αυτού που ονομάστηκε *κοινωνικό κίνημα*. Ο I. Βαλερστάιν γράφει ότι τον 19ο αιώνα γεννιούνται δύο ειδών κινήματα: το κοινωνικό κίνημα (συνδεδεμένο με το προλεταριάτο και το σοσιαλισμό) και το εθνικό κίνημα (συνδεδεμένο με το αίτημα για ανεξάρτητη εθνική κρατική συγκρότηση πολλών ευρωπαϊκών λαών) (I. Wallerstein, 1984, σ. 105). «Παρ' όλο που η δυσσρέσκεια των φτωχών αγροτών και των φτωχών των πόλεων», γράφει ο Βαλερστάιν, «υπήρξε σταθερό χαρακτηριστικό της ανάπτυξης των πρώτων φάσεων του καπιταλιστικού συστήματος και απέληγε κατά περιόδους σε διάφορες *jaqueries*, επισιτιστικές ταραχές κ.λπ., μονάχα στην περίοδο της σχετικής συγκέντρωσης των προλεταριοποιημένων νοικοκυριών στις κεντρικές χώρες του παγκόσμιου καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος, τον 19ο αιώνα, εμφανίστηκε το κοινωνικό κίνημα... » (I. Wallerstein, 1984, σ. 104. Επίσης, Wallerstein, Arrighi, Hopkins, 1989, σσ. 77-78).

Φυσικά, μια τέτοια στενή σύνδεση της έννοιας του κοινωνικού κινήματος με τους αγώνες της εργατικής τάξης και τη σοσιαλιστική και την κομμουνιστική ιδεολογία αντιφάσκει με τη σημερινή διευρυμένη σημασία που αποδίδεται στον όρο, ο οποίος χρησιμοποιείται για να δηλώσει ποικίλες άλλες μορφές συλλογικής δράσης. Ωστόσο, ο Βαλερστάιν έχει δίκιο, καθ' ότι η πραγματική ιστορική εμφάνιση και η χρήση του όρου δεν έχει σχέση με τη σημερινή μετασημσιολογημένη ερμηνεία του. Ο όρος αυτός συνδέθηκε από διάφορους συγγραφείς του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα αποκλειστικά με το εργατικό κίνημα και το στόχο του κοινωνικού μετασχηματισμού.

2.3. Τι ήταν το κοινωνικό κίνημα; Ιστορικός ορισμός

Πρώτος από όλους, στα μέσα, περίπου, του 19ου αιώνα, ο Lorenz von Stein διατύπωσε την ιδέα ότι η σημασία των διαφόρων σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών θεωριών που, μετά το 1830, εξαπλώνονταν ραγδαία, ιδίως στη Γαλλία, δεν βρισκόταν στην εγκυρότητα ή θεωρητική αρτιότητα που είχαν καθ'αυτές. Η σημασία τους ήταν αποκλειστικά μία: ότι αποτελούσαν «ενδειξεις και προπομπούς των επερχόμενων μεγάλων αλλαγών». Αυτό που θα έχει σημασία στο εξής, κατά τον Στάιν, είναι οι πρακτικές κινητοποιήσεις του προλεταριάτου, τις οποίες αποκαλούσε *κοινωνικό κίνημα*.